

עם קשה עורף

סיפור עגל הזהב דרמטי מאין כמוהו. ארבעים יום אחרי שחוו את ההתגלות הגדולה בהיסטוריה, עשו להם בני ישראל אליל: עגל זהב. ה' איים להרוג את כולם, ומשה מימש במלואה את משמעות השם "ישראל" – "כִּי שְׂרִיתָ עִם אֱלֹהִים וְעַם אֲנָשִׁים" (בראשית לב, כט) – והפציר באלוהים לרחם על העם. כשירד מההר ושמע את הנעשה במחנה ישראל שבר את הלוחות, סמלה של הברית. הוא טחן את העגל לאבקה, מהל אותה במים והשקה בהם את בני ישראל. על הלויים ציווה להעניש את החוטאים. ואז שב ועלה להר, בניסיון מתמשך לתקן את היחסים המנותצים בין אלוהים לעמו. ה' שעה לתחנוניו של משה והורה לו לפסול שני לוחות אבנים חדשים. בנקודה זו משמיע משה בקשה תמוהה:

וַיִּמְהַר מֹשֶׁה וַיִּקְדֹּ אֶרְצָה וַיִּשְׁתַּחוּ. וַיֹּאמֶר, "אִם נָא מִצְּאֵתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ, אֲדֹנָי, יֵלֶךְ נָא אֲדֹנָי בְּקֶרְבְּנוּ, כִּי עִם קָשָׁה עֹרֶף הוּא. וְסִלַּחְתָּ לְעֹנֵינוּ וּלְחַטָּאתֵנוּ וְנִחַלְתָּנוּ" (שמות לד, ח-ט).

מדוע תמוהה? מפני שמשה מנמק את בקשתו מה' שיישאר עם בני ישראל בדיוק באותו נימוק שה' נקב בו קודם לכן לרצונו לעזוב אותם ואף לכלותם:

שיג ושיח – הרב יונתן זקס

וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה, "רְאִיתִי אֶת הָעָם הַזֶּה וְהִנֵּה עִם קָשָׁה עֹרֶף הוּא. וְעַתָּה הִנֵּיחָה לִי וַיִּחַר אִפִּי בָהֶם וְאֶכְלֶם, וְאֶעֱשֶׂה אוֹתָךְ לְגוֹי גָּדוֹל" (שמות לב, ט).

גם פה וגם שם מוצג ישראל כ"עם קשה עורף" כנימוק לשתי מגמות הפוכות. איך ייתכן שמשה מעלה דווקא את עיקשותו של העם, את קשי עורפו, כסיבה לכך שה' ימשיך להשרות את שכינתו בקרבם? ושמה המפתח טמון בכך שהמילה "כי" בדברי משה "כי עם קשה עורף הוא" אינה מציינת תיאור סיבה? רבים מגדולי המפרשים סברו שזה העניין. רש"י פירש שהוראת המילה "כי" כאן היא "אם": אם הוא עם קשה עורף, אז סלח לו. אבן עזרא וחזקוני קראו את "כי" במובן "אף על פי": סלח לו אף על פי שהוא עם קשה עורף.¹ אפשרות נוספת, דומה, שמציע אבן עזרא בפירושו הארוך: סלח לו כי אני מודה שהוא קשה עורף.

אכן, אם מייחסים למילה "כי" משמעות שאינה משמעותה הפשוטה, אפשר ליישב את העניין בפשטות. אך ישנו קו פרשנות אחר, מפתיע הרבה יותר, שעובר לאורך הדורות. במאה העשרים נתן לו ביטוי הרב יצחק ניסנבוים (כאן בניסוחו של א"י גרינברג, בעל 'עיתורי תורה):

מידת עקשנות של קשיות עורף יש בה צד מגונה, אבל הצד החיובי שבה, הצד הטוב, עולה הרבה על הצד הרע. הפסוק הזה מלמדנו שגם הקב"ה ומשה השתמשו באותה הטענה. השם יתברך אמר "כי לא אעלה בקרבך כי עם קשה עורף הוא", ועל זה השיב משה: אדרבה! "יֵלֶךְ נָא אֲדֹנָי בְּקֶרְבְּנוּ, כִּי עִם קָשָׁה עֹרֶף הוּא". מידת העקשנות מעלה גדולה לישראל היא. הגם שעשה פעם את העגל, מוכן הוא בעת הצורך למסור את נפשו לה'

ולתורתו, לסבול עינויים קשים, ובקשיות עורף לעמוד בניסיונות ולא להיכנע.²

במילים אחרות: התכונה הגרועה ביותר של עם ישראל, אומר משה, עתידה להיות סגולתם ההרואית. עכשיו הם קשי עורף במרדנותם, אך יום יבוא ויהיו קשי עורף בנאמנותם. העמים יאמרו להם להתבולל, אך הם יסרכו. דתות שהשררה בידן יורו להם להמיר את דתם, אבל הם יתנגדו. הם יסבלו השפלות, רדיפות, ואפילו עינויים עד מוות בגלל שם האלוהים שהם נושאים ובשל האמונה שהם מחזיקים בה – אבל הם ידבקו בברית שאבותיהם כרתו איתך. הם ילכו אל מותם ושירת אני מאמין על שפתייהם. העובדה שהרב ניסנבוים חי ומת בגטו ורשה משווה לדבריו תוקף נורא־הוד.³ גרעין דבריו נמצא כבר במדרש חז"ל (המצוטט ברובו בראש דבריו):

אמר רב יקים: שלושה חצופים הם. חצוף בחיה – כלב. בעוף – תרנגול. ובאומות – ישראל. אמר ר' יצחק בר רדיפא בשם ר' אמי: אתה סבור שהוא לגנאי, ואינו אלא לשבח: או יהודי, או צלוב.⁴

היהודים הם קשי עורף, אומר ר' אמי, בכך שהם נכונים למסור את נפשם על אמונתם. רלב"ג, בן המאה ה־14, פירש את הפסוק שלנו באופן דומה: עם קשה עורף מתקשה לקבל על עצמו את עולה של דת, אך משעשה כן איננו מוותר עליה בשום אופן.

דוגמה לעיקשות מופלאה זו מספק לנו מקרה המתועד בחיבורו של יוספוס פלביוס "קדמוניות היהודים" – אחד ממקרי המרי האזרחי הבלתי־אליים הראשונים שתועדו. קיסר רומא

קליגולה (שלט בשנים 37 עד 41 לספירה) רצה להציב פסל בדמותו סמוך למקדש בירושלים, ושלח את המצביא פטרוניוס לבצע את המשימה – בכוח, אם יידרש. כך מתאר יוספוס את המפגש בין פטרוניוס ליהודי ארץ ישראל:

ורבואות הרבה של יהודים באו אל פטרוניוס לפתולמאס [עכו] להתחנן לפניו שלא יכריח אותם לדבר חטא ועברה על תורת האבות: "ואם גמרת אומר להביא ולהקים את הפסל, הוצא לפועל את מעשך לאחר שתהרוג אותנו תחילה. שכן אין אנו יכולים לחיות ולראות במעשים האסורים עלינו מכוח מחוקקנו ואבות־אבותינו...". ושוב יצאו רבות הרבה לקראת פטרוניוס שבא לטבריה, והתחננו לפניו שלא יביא אותם בשום פנים לידי הכרח כזה, ולא יחלל את העיר על ידי הקמת הפסל. אמר (להם) פטרוניוס: "כלום תילחמו בקיסר, ואינכם מעלים על דעתכם את כוחו של זה ואת חולשתכם שלכם?" אמרו לו: "לעולם לא נילחם, אך נמות עד שלא נעבור על החוקים". והם שכבו על פניהם וחשפו את צוואריהם ואמרו שהם מוכנים ליהרג. וכך עשו ארבעים יום, ונטשו בינתיים את העבודה בשדה, והימים ימי זרע הזריעה, ואדיר היה רצונם והחלטת (שנוח להם) לחפוף למות מלראות בהקמת הפסל.⁵

פטרוניוס התרשם כל כך מנכונותם של יהודים רבים למסור את נפשם, שנמלך וכתב לקליגולה והפציר בו "שלא יביא רבבות רבות כל כך של בני אדם לידי ייאוש: אם הוא יהרוג אותם – והם לא יסורו מחוק־דתם בלי מלחמה – יפסיד את המסים הבאים מהם, וסימן קללה ידבק בו לעולם".⁶

מקרה זה לא היה יחיד במינו. ספרות חז"ל וספרותנו מימי הביניים גדושות סיפורים של קידוש השם – סיפוריהם של יהודים שהעדיפו למות ובלבד שלא להמיר את דתם. אספת הרבנים בלוד במאה השנייה לספירה, שניסחה את דיני קידוש השם (ובין היתר הגדירה את שלוש העבירות שיש למסור עליהן את הנפש) נועדה לא לעודד את התופעה אלא להגבילה.⁷ מכל המקרים האלה בולט אחד בתעוזתו התיאולוגית. תיעד אותו ההיסטוריון רבי שלמה אבן וירגא, שחי בתקופת גירוש ספרד:

שמעתי מפי זקנים יוצאי ספרד כי אונייה אחת באה בה מפת הָרֶבֶר, ובעל האונייה השליכם אל היבשה, מקום שאין יישוב. ושם מתו רובם ברעב וקצתם נתאמצו ללכת לרגלם עד ימצאו יישוב.

ויהודי אחד בתוכם, הוא ואשתו ושני בניו התאמצו ללכת, והאשה, מאשר לא ניסתה כף רגלה, נתעלפה ומתה. והאיש היה נושא הבנים ונתעלף גם הוא ושני בניו מצד הרעב. וכי הקיץ מן העילוף, מצא שני בניו מתים. ומרוב הדאגה קם על רגליו ואמר: ריבון העולמים! הרבה אתה עושה שאעזוב דתי. תדע נאמנה שעל כורחם של יושבי שמיים, יהודי אני ויהודי אהיה, ולא יועיל כל מה שהבאת עליי ותביא עליי! ואסף מן העפר ומן העשבים, וכיסה את הנערים, והלך לבקש יישוב.⁸

אמונה זו, אמונה קשת-עורף, מעוררת בנו יראת כבוד. זהו כנראה הרעיון שמאחורי הסוגיה הידועה על מתן תורה בהר סיני:

"וַיִּתְּצֻם בְּתַחֲתֵית הָהָר" (שמות יט, יז). אמר רב אבדימי בר חמא בר חסא: מלמד שכפה הקב"ה עליהם

את ההר כגיגית ואמר להם, "אם אתם מקבלים התורה, מוטב; ואם לאו, שם תהא קבורתכם". אמר רב אחא בר יעקב: מכאן מודעא רבה לאורייתא. אמר רבא: אף על פי כן, הדור [=חזרון] קבלוה בימי אחשוורוש. דכתיב, "קִיְמוּ וקבלוּ קרי' הַיְּהוּדִים" (אסתר ט, כז): קיימו מה שקיבלו.⁹

כוונת הדברים היא כנראה זו: בהר סיני לא הייתה לבני ישראל ברירה אלא לקבל את התורה. הרי אך זה עתה נפדו ממצרים. אלוהים קרע להם את הים, הוריד להם מן מהשמיים והוציא להם מים מהסלע. בתנאים כאלה של אסירות-תורה לקב"ה ושל תלות גמורה בו, ההסכמה לקבל את תנאי הברית אינה באמת חופשית. מבחן האמונה הממשי הראשון הגיע כשאלוהים הסתיר את פניו, בימי אחשוורוש.

לא סתם בחר רבא בציטוט ממגילת אסתר. מגילה זו, שהקב"ה אינו נזכר בה כלל בשום כינוי ושם, נחשבת בעיני חז"ל לסיפור של הסתר-פנים אלוהי. בשמה של אסתר מצאו רמז לפסוק "וְאֶנְכִי הַסֵּתֶר אֶסְתֵּיר פָּנַי" (דברים לא, יח). המגילה מגוללת את הניסיון הראשון לג'נוסייד של העם היהודי. נאמנותם של היהודים בימי אחשוורוש לאמונתם, אף על פי כן ולמרות הכול, הייתה הוכחה חיובית לכך שהם שבו ואישרו את הברית. כשם שהיו קשי-עורף במרדנותם לאורך חלקים נכבדים מתקופת השופטים ובית ראשון, כך היו עיקשים באמונתם לאחר מכן. כשהשכינה שרתה בקרבם בגלוי ממש, הם רחקו מדבר ה'. אך כאשר ה' הסתיר מהם פניו, הם דבקו בו. זהו הפרדוקס של העם קשה-העורף.

אין זה מקרה שהחלק העיקרי בסיפור מגילת אסתר, לאחר הצגת הרקע, מתחיל במילים "וּמִרְדְּכָי לֹא יָכַרַע וְלֹא יִשְׁתַּחֲוֶה"

(אסתר ג', א). סירובו של מרדכי לציית להמך מזניק את העלילה. גם מרדכי קשה עורף. הרי יש דבר אחד שקשה במיוחד, פיזית, לעשות כשהעורף קשה, מילולית וסמלית כאחד: להשתחוות. היו תקופות שהיהודים התקשו להשתחוות לה' – אבל הם בוודאי לא רצו אף פעם להשתחוות לדברים אחרים. מן הטעם הזה היו היהודים היחידים מכל העמים שעלו על במת ההיסטוריה שאפילו בגלות, כשהם פזורים לכל עבר ומהווים מיעוט בכל מקום, לא נטמעו בתרבות הסובבת ולא אימצו את דת הרוב.

סלח לעם הזה מפני שעם קשה עורף הוא, אמר משה, כי יום יבוא וקשיות־העורף שלהם לא תהיה כישלון טרגי אלא נאמנות אצילה ואמיצה. וכך היה.

- 1 אבן־עזרא אומר זאת משמו בפירושו הקצר, ובשם ר' מרינוס בפירושו הארוך.
- 2 מצוטט אצל א"י גרינברג, עיסורי תורה, תל־אביב: יבנה, תשל"ו, כרך ג (שמות), עמ' 269–270.
- 3 לנאומו המרשים של הרב ניסנבוים בגטו ראו, Emil Fackenheim, *To Mend the World*, New York: Schocken, 1982, 223.
- 4 שמות רבה מב, ט. דברים דומים לאלה של רב יקים מופיעים גם בבבלי ביצה כה ע"ב.
- 5 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, מיוונית: אברהם שליט, ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"ג, ספר שמונה־עשר, ח (פסקאות 263–272) (כרך שלישי, עמ' 305–306).
- 6 שם, פסקה 287 (עמ' 308).
- 7 סנהדרין עד, ע"א. שלוש העבירות הן רצח, עבודה זרה וגילוי עריות. מוות על קידוש השם היה לאורך ההיסטוריה היהודית בעיה מורכבת. היהודים מצאו עצמם קרועים בין שני ערכים נוגדים. מצד אחד, מסירות הנפש היא הצורה הנעלה ביותר של קידוש השם. מנגד, החיים ושמירתם הם ערך בעל חשיבות עילאית ביהדות.
- 8 שלמה אבן וירגא, שבט יהודה, ורשה: טרקלין, תרפ"ח, השמד החמישים ושניים, עמ' קכז.
- 9 שבת פח ע"א. ראו מאמרי לפרשת יתרו "Mount Sinai and the Birth of Freedom" in *Covenant & Conversation: Exodus: Jerusalem Maggid & OU, 2010, p. 149*